

ԿԻԼԻԿԻԱ 1909 Թ.: ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԷՐ ԱՐԴՅՈՒ ԿԱՆԽԱԶԳԱԼ ՅԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ

Իվ Տերնոն

1909 թ. ապրիլին բացառիկ դաժանությամբ Կիլիկիայում կոտորվեցին 25000-ից 30000 հայեր: Օսմանյան սահմանադրության վերահաստատման տարելիցին նախորդած այս իրադարձությունը հայկական համայնքները և միջազգային հասարակական կարծիքը չկարողացան կանխագգալ իբրև օսմանյան հայերի ոչնչացմանը միտված սպառնալիք: XX դարում իրականացված այլ ցեղասպանությունների համեմատությամբ՝ դր պահին է հնարավոր իբրև թիրախ ընտրված խմբի համար կանխագգալ սպանությունները կամ խտրականության վրա խարսխված սպանությունները՝ իբրև իր բնաջնջման համար երկյուղ ներշնչող ահագանգներ: Իմաստ հաղորդելու համար 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի՝ ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի ձևակերպումին, հնարավոր էր արդյո՞ք կանխարգելումը: Այս հարցերի պատասխանը պահանջում է խուսափել ցանկացած ժամանակավրեպությունից և ուսումնասիրել 1909-1911 թթ. փաստաթղթերը (վկայությունները կամ արխիվային նյութերը), մի ժամանակաշրջանի, երբ ազգությունները կարծում էին, թե երիտթուրքերը վճռել էին Օսմանյան կայսրությունը վերածել ժողովրդավարական և ժամանակակից պետության, տպավորություն, որի ստեղծմանը Միություն և առաջադիմություն կոմիտեն (ՄԱԿ) մեծ նշանակություն էր տալիս:

Կիլիկիայի կոտորածների նախնական ընկալումը

Կիլիկիայի կոտորածները տեղի են ունեցել յուրօրինակ հենքի վրա: Ժողովրդավարությունը հաստատված է, մամուլն ազատորեն արտահայտվելու հնարավորություն ունի, օսմանահպատակները՝ քրիստոնյա փոքրամասնությունների անդամները կամ հրեաները, կարծում են, որ կարող են ունենալ միևնույն իրավունքներն, ինչ մահմեդականները: Իրականում, նահանգներում, ոչինչ չի փոխվել: Կիլիկիայում՝ հարուստ մի տարածաշրջանում, որտեղ հայերը հիմնական փոքրամասնությունն էին կազմում, Ադանայի երիտթուրքական կոմիտեն 1908 թ. հոկտեմբերին հաջողության է հասնում քրիստոնյաներին համակրելու մեջ մեղադրվող վալիի պաշտոնանկության հարցում: Նրան փոխարինող Ջևադ բեյը քրիստոնյաների նկատմամբ բացահայտորեն թշնամաբար է տրամադրված: Ունենալով ՄԱԿ-ի տեղական ներկայացուցիչների աջակցությունը՝ նա տարածում է հայկական անկախ պետության ստեղծման նպատակ հետապնդող և «հայկական դավադրությանը» վերաբերվող կեղծ ասեկոսներ: Դրանք տարածվում են ամբողջ Կիլիկիայով մեկ: 1908-1909 թթ. ձմռանը միջադեպերը բազմապատկվում են, սպանվում են բազմաթիվ հայեր: Ապրիլի 14-ից 16-ը, օգտագործելով մի երիտասարդ հայի կողմից երկու թուրքի սպանությունը, որն անձամբ էր իրականացրել արդարադատությունը, քանզի օրինական ճանապարհով դրան հասնել հնարավոր չէր, մահմեդական բնակչությունը՝ կանոնավոր զինվորների և պահեստայինների օժանդակությամբ Ադանայում սկսում է կողոպտել, հրկիզել և կոտորել: Հոջաները քարոզում են սրբազան պատերազմ և ամբոխին հրահրում ոչ մի հայի կենդանի չթողնելու կոչով: Օսմանյան իշխանությունները, ինչպես նաև Ֆրանսիայի հյուպատոսը, մնում են լռակյաց: Ադանայի հայերը դիրքավորվում են իրենց թաղամասերում և դիմադրում, ինչը կանխում է ավերածությունների ծավալումը: Բանակցություններից և երաշխիքներ ստանալուց հետո նրանք վայր են դնում զենքերը: Կոտորածներն Ադանայում դադարում են, սակայն, կողոպուտը և հրդեհները շարունակվում են:

Անգլիական և ֆրանսիական ռազմանավերը խարխսխ են ձգում Մերսինում ապրիլի 18-ին, որոնց հետևում են այլ տերությունների ռազմանավեր: Ծովայիններն իրենց միջամտությունը սահմանափակում են դիտարկումների հանգող առաքելությունների շրջանակում:

Ադանայի իրադարձություններին իրագել օսմանյան խորհրդարանն ապրիլի 17-ին մի պատվիրակություն է ուղարկում Մահմուդ Շեքեթ փաշայի մոտ, որը Չաթալջայում պատրաստվում էր ճնշել Կոստանդնուպոլսում ամսի 13-ին բռնկված հակահեղափոխությունը: Թուրք զորահրամանատարը Դամասկոսում և Բեյրութում տեղակայված Մակեդոնական բանակից Կիլիկիա է ուղարկում 850 զինվոր: Ապրիլի 25-ին, կիրակի օրը, Ադանա ժամանելուն պես՝ նրանց դիմավորում են կրակոցներով: Լուրեր են տարածվում, թե դրանց մեղավորը հայերն են: Կանոնավոր բանակն այդ ժամանակ միանում է մահմեդական ամբոխին՝ կոտորելու համար անգլեն քրիստոնյաներին՝ ոչ միայն հայերին, այլև քաղղեացիներին, հակոբիյաններին, ասորի կաթոլիկներին և հույներին: Ըստ անգլիացի վկաներից մեկի՝ Հ. Չարլզ Վուդսի, «երբևէ որևէ քաղաք օղակի մեջ չի սեղմվել այնպիսի կանոնավորությամբ, ինչպես Ադանան 1909 թ.: Նավթն անկաշկանդորեն օգտագործվել է հրի ճարակ դարձնելու համար տները»:¹ Բռնություններն Ադանայում ավարտվում են ապրիլի 27-ին, հայկական թաղամասը վերածվում է մոխրի և ավերակների: Կիլիկիայի հարուստ հարթավայրում հարյուրավոր ագարակներ, գլխավորապես հայկական, ամայացվում են, և հայերը սպանվում են հազարավոր թուրք կամ քուրդ բանվորների կողմից, որոնք ապրիլին իջել էին [սարերից] բամբակի բերքը հավաքելու համար: Ապրիլի 16-ից ի վեր կոտորածները ծավալվում են ամբողջ Կիլիկիայում և այդ նահանգի հարակից տարածքներում: Բազմաթիվ քաղաքներում տեղական իշխանությունները և (կամ) թուրք երևելիները պաշտպանում են հայերին:

Կոստանդնուպոլսում Թեֆիկ փաշայի կառավարությունը, որը նշանակվել էր ապրիլի 18-ին, գահընկեց է արվում ամսի 26-ին՝ կարգ ու կանոնի վերականգնումից և Աբդուլ Համիդի պաշտոնանկությունից հետո: Ապրիլի 16-ի և 26-ի միջև Կիլիկիայի գործը տնօրինում է Ներքին գործերի նախարարության խորհրդական Ադիլ բեյը: Նա Ադանայի վայրին հրամայում է «վերականգնել կարգն ու կանոնը» և հովանավորել օտարերկրացիներին, ինչը Ջևադ բեյին հնարավորություն է ընձեռում ազատորեն սպանությունների և կողոպուտի կարգադրություններ արձակել: Կոտորածներից հետո Բարձր Դուռը ջանում է թուլացնել միջազգային հասարակական կարծիքի վրա թողած դրանց ազդեցությունը: Նա նվազեցնում է զոհերի թվաքանակը և ժխտում «սահմանադրական» զինվորների մասնակցությունը սպանություններին: Ադիլ բեյի կողմից ապակողմնորոշված օսմանյան խորհրդարանն սկսում է այս գործով զբաղվել միայն մայիսի 2-ին: Ադանայում հաստատվում է ռազմական դատարան, որի կազմում ընդգրկված բազմաթիվ սպաներ մասնակցել էին կոտորածներին: Դատարանը սատարում է հայկական հեղափոխական շարժման թեզն ու կախում վեց հայի և ինը թուրքի:² Կոտորածներին ներկա գտնվող օտարերկրացիների վկայությունների հրապարակումը միջազգային մամուլում պարտադրում է Դռանն ընկրկել և արագացնել քննիչ հանձնաժողովների կազմավորումը:³ Երկու բարձրաստիճան դատավոր-

1 Woods H. Charles, La Turquie et ses voisins, Paris, 1909, p. 149.

2 Թուրքերի այս մահապատիժը հանկարծակիի է բերում Ադանայի թուրքերին, որոնք համոզված էին, որ օգտվելու էին անպատժելիության արտոնությունից:

3 Եվրոպացիների վկայությունները հստակ են. նախճիրը կանխամտածված էր և կազմակերպված՝ նվազագույնը տեղական մակարդակով, կառավարության պատասխանատու պաշտոնյաների կողմից, որոնք աչքի են ընկել ամբարտալանությամբ և երկերեսանիությամբ: Մերսինում գտնվող ռազմածովային դիվիզիաների սպաներն իսկույն ևեթ հեռագրում էին իրենց կառավարությանը, որ կոտորածները կանխելու համար Ադանա ուղարկված զորքերը մասնակցել են դրանց վերսկսմանը: Մայիսի 17-ին պատգամա-

ներ՝ Ֆայիկ բեյը և Հարություն Մոստիչյանը, կազմում են համատեղ տեղեկագիր, որը հրապարակվում է հուլիսի 10-ին: Երկու երիտթուրք պատգամավորներ, նախկին դատավոր՝ Հակոբ Պապիկյանը և դատախազ՝ Յուսուֆ Քեմալը, հունիսին առանձին-առանձին սկսում են իրենց հետաքննությունը: Նրանց տեղեկագրերը չեն հրապարակվում, սակայն, թուրքական մամուլին տված հարցազրույցներում Պապիկյանը հասկացնում է, որ իրենց հետևությունները չեն համընկնում: Նա հավաստում է, որ սահմանադրության վերահաստատումից ի վեր համիդյան հետադիմությունը ծրագրում էր կոտորածներ, և եթե կենտրոնական իշխանությունը չի մասնակցել, ապա դարձել է դրանց պատճառը, որ տեղական իշխանությունները ներգրավված են, և որ հայերն ասեկոսեների միջոցով տարածվող մեղադրանքների հետ առնչություն չունեն ու կատարելապես անմեղ են:⁴ Ֆայիկ-Մոստիչյանի տեղեկագիրը և Պապիկյանի մերկացումները բավական են եղել համոզելու ՄԱԿ-ին շրջադարձ կատարելու համար. Ադանայում նշանակվում է նոր վալի, ձևավորվում է նոր ռազմական դատարան: Նա ձեռքակալում է հանձնաժողովի մատնացույց արած պատասխանատուներին՝ վալիին, վիլայեթի զինվորական հրամանատարին, Ադանայում ՄԱԿ-ի լիազոր ներկայացուցչին, «Իթթիդալ» լրագրի սեփականատիրոջը՝ Իհսան Ֆիքրիին, որը հրահրել էր սպանության, մի երևելու, մի մութասարիֆի և ոստիկանության մի կոմիսարի: Ռազմական դատարանը նրանց դատապարտում է միայն թեթև պատիժների: Փոխարենը, նոր վալի Ջեմալ բեյը կախել է տալիս ավելի քան հարյուր մարդասպանի:⁵

Օգոստոսի 11-ին մեծ վեզիրը հրապարակում է մի շրջաբերական, որը հայերին զերծ է պահում նրանց վրա բարդվող բոլոր մեղադրանքներից. «Անառարկելիորեն հաստատված է, որ հայ ազգությունը չի ձեռքազատվել Օսմանյան կայսրության հանդեպ մշտապես դրսևորած չեզոքությունից»:⁶ Օգոստոսի 12-ին Արդարադատության նախարարը հրապարակայնորեն հայտարարում է. «Հայերը որևէ պատասխանատվություն չեն կրում այս իրադարձությունների պատճառների համար»:

Կիլիկիայի կոտորածների կողմից առաջադրված հարցերը

Ռայմոնդ Գևորգյանը լույս է սփռել ՄԱԿ-ին (Միություն և առաջադիմություն կուսակցություն)՝ Օսմանյան կայսրության փոքրամասնություններին ներկայացնող կուսակցություններից և կազմակերպություններից, ի սկզբանե տարանջատող թյուրիմացության վրա: Երիտթուրքերի համար դա նշանակում է «երկրի միավորում թուրքիզմի և նորացված իսլամի դրոշի ներքո, ժամանակակից պետության հնոցում անջատողականության անհետացում», այն դեպքում, երբ նրանց մեծամասնության, այդ թվում հայերի համար՝ որոնց նախկինում բնորոշում էին իբրև «դիմի»,^{*} դա նշանակում էր «հավասարության կարգավիճակի ձեռք բերում [...], ավելի աշխարհիկ ժողովրդական հասարակության կազմա-

վորների պալատում Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ստեֆան Պիշոնի միջամտությունը, ըստ որի՝ «հանցավորները կանխելու և ճնշելու համար ուղարկված» զորքերը սպանել են, վճռորոշ էր՝ համոզելու Բ. Դեանը ընկրկելու համար:

4 Հակոբ Պապիկյանը վախճանվել է օգոստոսի 1-ին, այն օրվա նախօրեին, երբ պետք է տպագրեր իր տեղեկագիրը: Այս մասը, որն ըստ հանգամանքների՝ երկմտանքների տեղիք է տվել, անկասկած, օրինաչափ էր: Նրա տեղեկագիրը տպագրվել է միայն 1912 թ., իսկ Յուսուֆ Քեմալի տեղեկագիրը երբևէ չի տպագրվել:

5 Ջեմալ բեյն ապագա Ռազմածովային նախարարն էր, իսկ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին 4-րդ բանակի հրամանատարն էր:

6 La Cilicie (1909-1921). Des massacres d'Adana au mandat français, *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, Tome III, 1999. (Première partie: *Les massacres de Cilicie d'avril 1909*, Raymond Kévorkian, avec la collaboration de Paul B. Paboudjian), citation, p. 179-180.

վորում»:⁷ Իր կազմավորումից ի վեր ՄԱԿ-ը թեպետ քողարկվում էր օսմանիզմի դիմակի տակ, այդուհանդերձ, ըստ էության, թուրքական ազգայնամոլական, արմատական և այլապես շարժում էր: Սահմանադրության վերահաստատումից հետո հայերը կարծում են, թե կարող են օգտվել իրենց իրավունքներից, ինչը նրանց դեմ է տրամադրում մահմեդականներին, որոնք միշտ պատրաստ էին տարածել Աբդուլ Համիդի օրոք արարողակարգի վերածված՝ հայկական ապստամբությանը վերաբերող ասեկոսեները: 1909 թ. օգոստոսին, այդուհանդերձ, հաստատվում է, որ այդ ասեկոսեները հիմնագուրկ էին: Փոխարենը, օսմանյան մամուլը շարունակում էր մեկնաբանել Կիլիկիայի իրադարձությունները որպես համիդյան վարչակարգի վերջին պայթյուն, այն դեպքում, երբ չկա որևէ վկայություն կոտորածներում Աբդուլ Համիդի ներգարվածության մասին: ՄԱԿ-ը ջանում էր համոզել, որ ինքը ցանկանում էր փրկել հայերին, որ «սահմանադրական» զինվորները դարձել են սադրանքի գոհեր, և որ կառավարությունն անկեղծորեն ցանկանում է ճշգրտել փաստերի իսկությունն ու ապահովել անկողմնակալ արդարադատություն, այն դեպքում, երբ ունի մեկ առավելություն, այն է՝ խուսափել հասարակական խայտառակությունից:

Հայկական որոշ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, հիմնվելով իրենց հասած առաջին տեղեկությունների վրա և նշելով Կոստանդնուպոլսի ու Ադանայի իրադարձությունների համընկնումը, դեռևս ընդունում են համիդյան հետադիմության տեսությունը: Այլը՝ ավելի հեռատեսները, հավաստում են, որ կոտորածները ձեռնադրում են երիտթուրքերին, որոնք այս կերպ խոչընդոտել են կայսրության ամենահարուստ նահանգներից մեկում հայերի տնտեսական զարգացմանը (համոզմունք, որն ամրապնդվել է կոտորածների երկրորդ ալիքին զինվորների մասնակցությամբ), և որ բազմազգ նավատորմի ժամանումը Մերսին չի կասեցրել այս կոտորածները: Ադանայի եպիսկոպոս Նորին սրբազնություն Մուշեղը, որը վալիի կողմից զրպարտվել է և մեղադրվել ապստամբության գլուխն անցնելու համար, կոտորածների պահին Եգիպտոսում էր: Ֆրանսիական մամուլում նա մերկացնում է այս մեքենայությունները: 1909 թ. լույս ընծայված փոքրածավալ մի աշխատությունում նա իր անհանգստությունն է հայտնում տերությունների միամտության առիթով. «Կառավարությունների բարեհաճությունը երիտթուրքերի հանդեպ հասնում է ծայրահեղ աստիճանի: Արդյո՞ք նրանք ակամայից կարծում են, որ երիտթուրքերը կկարողանան հաջողությամբ պսակել անկում ապրող Թուրքիայի բարենորոգման և վերածնության աիեղի գործը: Սակայն, ինչպիսին որ լինի նրանց համոզմունքն այս առիթով, իրենք՝ հայերը, հենց նոր ձեռք են բերել դառն ու արյունալի փորձ, որը նրանց կտրականապես տարանջատել է փայլող լավատեսությունից, որով նրանք արբեցել էին և խաբվել սահմանադրության հաստատմանը հաջորդած ինն ամիսների ընթացքում»:⁸ Կոտորածներից հետո հայկական կազմակերպություններն ունեցել են անհապաղ անելիքներ. ապաստանել որբերին և նրանց պահել համայնքում, վնասների դիմաց ստանալ փոխհատուցում և վերադարձնել փրկվածների ունեցվածքը: 1909 թ. ամռան ընթացքում հայ պատգամավորները բանակցում են ՄԱԿ-ի և կառավարության հետ: Գրիգոր Զոհրապը հավատ է ընծայում Հիլմի փաշայի անկեղծությանը. «Չի կարելի վիճարկել մեր հանդեպ ժամանակակից կառավարության բարեհաճ վերբերմունքը, քանզի մենք շատ լավ գիտենք, որ հինգ ամիս առաջ գոյություն ուներ Ադանայի կոտորածներն ամբողջ Հայաստանում տարածվելու ականատեսը դառնալու իրական վտանգ...»:⁹ Հայկական մամուլն ավելի շիտակ է և ՄԱԿ-ի մտադ-

7 Նույն տեղում, էջ 7-11:

8 Mre Mouchehgh, Les vèpres ciliciennes. Les responsabilités. Faits et documents, Alexandrie, 1909, p. 61. Նրա հոդվածները լույս են տեսել «Ֆիգարոյում»՝ 1909 թ. մայիսի 30-ին և «Լը Կուրիե դ'Օրիպոլում»:

9 R. Kévorkian, նշվ. աշխ., էջ 127:

րությունների առիթով հետևյալ հարցն է տալիս. «Մեր մեջ, ժամանակէ մ'ի վեր, – 1909 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրում է Բյուզանդ-Քեչյանը ստամբուլյան «Բյուզանդիոն» օրաթերթի առաջնորդող հոդվածում, – յոռետեսության ընթացիկ ձեւ մը այն է որ կ'ըսուի թէ Օսմ[անեան] Քոմիթէն, եթէ ինք չէր կազմակերպիչը, գէթ հակառակ ալ չէր Ատանայի Հայոց ջարդին, յորմէ սրտովին գոհ մնաց մեծապէս:– Շատ կարեւոր է այս խնդրոյն լուսաբանումը, որովհետեւ անուրանալի է որ Օսմ[անեան] Քոմիթէն այսօրուան կառավարութիւնն է երկրին, և անոր ընթացքը, ուղղութիւնը, դիտումները կենսական նշանակութիւն ունին Հայ ժողովրդին նկատմամբ: [...] Բայց, մենք, մեր մասին ... չենք կրցած համոզուիլ թէ Օսմ[անեան] Քոմիթէն հայերը ջարդել տալ ուզած ըլլայ»:¹⁰ Հայկական լիազոր անձինք գիտակցում են, որ իրենց պահանջների համար գոյություն ունի մի սահման, որի հատումը կարող է հանգեցնել նոր կոտորածների: Սեպտեմբերի 6-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ) ՄԱԿ-ի հետ ստորագրում է մի համաձայնագիր, որի համաձայն երկու կուսակցությունները պարտավորվում են «աշխատել համատեղ՝ ի նպաստ առաջադիմության, սահմանադրության և միության» և ստեղծում են խառը հանձնաժողովներ՝ հայերին առնչվող հարցերը քննարկելու համար: «Հնչակյան» կուսակցությունը դառնում է ընդդիմադիր, իսկ «Ռամկավար» կուսակցությունը, պահպանելով սերտ հարաբերությունները երիտթուրքերի հետ, մերկացնում է այս համաձայնագիրը: 1911 թ. ՄԱԿ-ը ավելի քան լի էր հետադիմական տարրերով: Հիմնի կառավարության անկումը և նրան փոխարինած Հաքի բեյի նշանակումը, որը 1909 թ. ապրիլին տարածել էր հայկական ապստամբությանը վերաբերող ասեկոսներ, ցույց է տալիս, որ հայերն այլևս չեն կարող հարցերով դիմել Դռանը:

Կարելի է արդյո՞ք այն փաստագրական նյութի հիման վրա, որն այսօր ունենք մեր տրամադրության տակ, ձևակերպել ՄԱԿ-ի կենտրոնական կոմիտեի, որի նստավայրը Մալոնիկում էր, Կիլիկիայի կոտորածներում ներգրավված լինելու վարկածը: Այս հարցը կարող է օրինականորեն ձևակերպվել, որովհետև 1909 թ. ապրիլին կենտրոնական ՄԱԿ-ը իր արտագնա բանագնացների և տեղական ակումբների միջոցով հսկում էր պետական կառավարման մարմինները: Իրոք որ, մինչև 1909 թ. մարտ ամիսը երիտթուրքերը նշանառության տակ էին վերցրել ալբանացիներին՝ անջատողականության մեջ մեղադրվող մահմեդականների, որոնք իրենց ընդհատակյա հավատարիմ դաշնակիցներին էին: Այս պարագայում Եվրոպան չէր կարող երիտթուրքերին կասկածել քրիստոնյաներին հալածելու մեջ: Իրականում, ՄԱԿ-ը արդեն ծրագրում էր երկրի թրքացումը: Այս համատեքստում Կիլիկիայի տնտեսական զարգացման ընթացքը, զարգացում, որը պայմանավորված էր հայերի գործունեությամբ, կարող էր նրան դրդել «խոչընդոտելու այդ զարգացմանը մի տարածաշրջանում, որը 1895-1896 թթ. համիդյան կոտորածների ընթացքում մասամբ խնայվել էր»:¹¹ Կոտորածների մասնակից սպաների ծառայողական առաջընթացը, կարգ ու կանոնը պահպանած պաշտոնյաների փոխարինումը կամ պաշտոնանկությունը հաստատում են այս վարկածը: Այդուհանդերձ, դրանք մեր տրամադրության տակ եղած միակ տարրերն են, որոնք հիմք են տալիս առաջադրելու այս վարկածը: Կարելի է միայն պնդել, որ խթանելով մահմեդական բնակչության կրոնական մոլեռանդությունն ու ատելությունը՝ պետության և ՄԱԿ-ի տեղական մարմինները կազմակերպել են կոտորածի առաջին փուլը, որ ներքին գործերի նախարարության խորհրդականը ոչինչ չի արել՝ ջարդարարներին խոչընդոտելու համար և, որ կարգ ու կանոնը վերահաստատելու համար ուղարկված բա-

10 Նույն տեղում, էջ 128: [Տե՛ս նաև «Բյուզանդիոն», 1909, թիվ 3924:] – Ծ. թ.:

11 R. Kévorkian, նշվ. աշխ., էջ 141:

նակը շատ արագ տեղի է տվել նվազագույն սադրանքի առջև՝ սպանելու համար նրանց, ում պաշտպանելու համար եկել էր:

Կիլիկիայի կոտորածները: 1915 թ. ցեղասպանության նախերգանք

Այս իրադարձությունների լույսի ներքո կարելի է հավաստել, որ 1909 թ. զանգվածային բռնությունը հատել է սովորական սահմանը. Ամբողջ մի տարածաշրջան մատնվել էր անիշխանության, քրիստոնյա քաղաքացիները, նախ և առաջ հայերը, սպանվել են առանց տարիքի և սեռի խտրականության: Կարելի է, այսպիսով, եզրահանգել, որ այս պարագայում խոսքը վերաբերում է տեղական մակարդակով իրականացված ցեղասպանական մի ձեռնարկումի մասին: Հայ ազգության բնաջնջումն արդյո՞ք այն ժամանակ ըմբռնելի էր զոհերի կողմից: Մարդասպաններն արդյո՞ք ծրագրել էին կոտորածներն իբրև ապագա ոչնչացման փորձարկման միջոց: Այս երկակի հարցին պետք է ժխտական պատասխան տալ:

1909 թ. չկար ոչ մի նախադեպ այն բանի, ինչը XX դարում երևան եկավ իբրև ցեղասպանություն՝ պետության կողմից իր քաղաքացիների խմբի կանխամտածված բնաջնջում: Հետագա իրադարձությունները վերաճելով հարաբերական սպառնալիքից կենսական սպառնալիքի՝ ՄԱԿ-ին մղեցին փոփոխելու իր ծրագիրը: Ցեղասպան այս գործընթացի փուլերը լավ բացահայտված են. Բալկանյան պատերազմները հանգեցնում են օսմանյան զրեթե բոլոր եվրոպական տարածքների կորստին և Անատոլիայում թուրքերի նահանջին, և այս հիշաչարությունը խանդավառում է երիտթուրքերի գաղափարախոսությունը և դրդում անցում կատարելու դեպի պանթուրքիզմ: Դեպի Ասիա նահանջի ճանապարհին հայերը դիտվում են իբրև թուրքերի ծավալման գլխավոր խոչընդոտ, տերությունների հովանավորությունը, որն առարկայական է դառնում 1914 թ. փետրվարի 8-ի համաձայնագրով՝ անհետանում է Օսմանյան կայսրության կողմից պատերազմի հայտարարումից հետո, միաժամանակ հայերը թուրքերի համար վերածվում են կենսական սպառնալիքի: 1909 թ. այս գործընթացին թափ չի հաղորդվում: Եթե հնարավոր լիներ կանխազգալ բնաջնջման սպառնալիքը՝ հայկական համայնքի լիազոր ներկայացուցիչներն անկարող կլինեին այն կանխել: Այլընտրանքը պարզունակ է և նույնն է այն բոլոր քաղաքացիների համար, որոնք սոսկում են դառնալու ամբողջատիրական պետության զոհերը՝ ճամպրուկ կամ դագաղ. վատատեսները դառնում են վտարանդի, հոռետեսները՝ մնում տեղում: Սակայն, եթե համիդյան կոտորածները վտարանդիության ալիքի տեղիք էին տվել, Կիլիկիայի կոտորածները չեն ունեցել միևնույն ազդեցությունը: Վտարանդի դառնալն այն ժամանակ, այդուհանդերձ, հայի համար խուսափելու միակ միջոցն էր 1915 թ. ցեղասպանությունից:

XX դարում տարբեր վայրերում և տարբեր հենքի վրա իրականացված երկու ցեղասպանության համեմատությունն ընդգծում է ապագա զոհի համար ցեղասպանության սպառնալիքը կանխազգալու բարդությունը, այն դեպքում, երբ հանցագործ պետությունը դեռևս չի պատկերացրել, առավել ևս չի հղացել գաղափարական և (կամ) քաղաքական «վերջնական լուծումը» մի հարցի, որն իր պատկերացմամբ առաջադրում է փոքրամասնությունը: 1933 թ. մինչև 1939 թ. Գերմանիայի հրեաները, մեծ մասամբ հասարակության մեջ ինտեգրված քաղաքացիները, աստիճանաբար ծավալվող հակասեմական գործողությունների և խտրականության հիման վրա տեղի ունեցող միջոցառումների ու հարաճուն վտարումների զոհերն են: Գերմանական «սոցիալական կորպուսը» նրանց աստիճանաբար վանում է. ոմանք դառնում են վտարանդի, այլք՝ ինքնասպան լինում, սակայն մեծամասնությունը մնում է տեղում: Նախքան Հիտլերի «մարգարեությունը», որը հայտնում է, թե պատերազմի բռնկման պարագայում համաշխարհային հուդայա-

կանությունը կրնա ջնջվի, անգամ 1938 թ. նոյեմբերին Բյուրեղապակե գիշերվանից¹² հետո ոչինչ թույլ չի տալիս ենթադրելու ցեղասպանության մոտալուտ վտանգի մասին: 1959 թ. թուրքիների կոտորածների առաջին ալիքն ամայացնում է Ռուսնդան. բելգիական գաղութատիրությունը ռուսնդական հասարակությունն արհեստականորեն բաժանել էր էթնիկական երկու խմբի. հուտունների մեծամասնությունը կրքոտաբար ձրգտում էր վրեժխնդիր լինել թուրքիների փոքրամասնությունից, որը ներկայացված էր իբրև ղեկավարող վերնախավ: Այս առաջին ալիքը, ինչպես և հաջորդները՝ մինչև 1990 թ., զարկ են տալիս վտարանդիությանը: Սկսած այս պահից և ի տարբերություն երկու նախորդ իրավիճակների, ապագա զոհերը՝ թուրքիները, գիտակցում են ցեղասպանության անխուսափելի սպառնալիքը, իսկ 1994 թ. հունվարից ի վեր իրազեկված միջազգային հանրությունը ոչինչ չի ձեռնարկում այս վտանգը կանխելու համար:

Եզրափակենք. 1909 թ. Կիլիկիայում բռնությունը հատել է սովորականի սահմանը. ավանդական կրոնական ատելությունը զուգակցվում է սոցիալական հիշաչարությանը: Բացի դրանից, կոտորածները վրա են հասնում այն ժամանակ, երբ գործող իշխանությունը վճռել էր ստեղծել ազգային պետություն, որտեղ հայերը չունեն իրենց տեղն իբրև այդպիսիք, ինչը չի համապատասխանում 1895 թ. պարագային, երբ սուլթանը ցանկանում էր միայն դաս տալ հայերին մի կայսրությունում, որտեղ նրանք կարող էին ապրել իբրև փոքրամասնություն: Սակայն, եթե անգամ ՄԱԿ-ը չէ, որ կյանքի է կոչել բռնության այս սանձազերծումը Կիլիկիայում, ապա այն դրա մասնակիցն է դարձել տեղական մակարդակի վրա: 1909 թ. մահմեդական բնակչությունն, այսպիսով, պատրաստ է, ինչպիսին և եղել է 1895 թ., կոտորելու քրիստոնյաներին այդպիսի հրաման տրվելու պարագայում (ջիհադի): Այդուհանդերձ, ՄԱԿ-ի դիրքորոշումը կոտորածներից հետո թույլատրում է որոշ հույսեր տաձել օսմանյան փոքրամասնությունների ճակատագրի բարելավման առումով, սակայն այս հույսերը կշքանան 1913 թ.: Մեկ դար անց, կարելի է 1909 թ. կոտորածները կանխազգալ իբրև 1915 թ. ցեղասպանության նախերգանք, այն դեպքում, երբ 1909 թ. ո՛չ ապագա մարդասպանը և ո՛չ ապագա զոհը չէին կարող անգամ ըմբռնել հանցագործ իրավախախտումը, որի առանձնահատկությունը նույնիսկ չէր ճշգրտվել:

Ֆրանսերենից թարգմանեց՝ Վարուժան Պողոսյանը

Yves Ternon

Cilicia 1909. Was it possible to foresee the threat of Genocide?

Summary

The article tries to find an answer to the important question whether the massacre of Cilicia could have played a decisive role in the prevision of the Genocide in 1915. Several important circumstances such as the initial perception of the massacres, the questions put forward and the probability of being a prelude to the Genocide in 1915, have been taken under investigation.

¹² 1938 թ. նոյեմբերին, Փարիզում մի հրեայի կողմից Գերմանիայի դեսպանության խորհրդականի սպանությունից հետո, մացիստական ամբոխը կողոպտում է հրեաների խանութները և հրկիզում սինագոգները: